

սակայն Վարդան զինքը մեծապէս կը դրուատէ: Զանիկա կ'անուանէ “Հօրն համանման”, այսիքն վանականի: Հ. Ալիշան այս նմանութիւնը չափազանց կը գտնէ. “Ոչ միայն ոչ տեսանեմ ժամանեալ զնա այլ եւ բազում ասպարիզը բացակացեալ” (Յուջ. Բ): Սակայն կը յաւելու նոյն հեղինակը. “Բայց այս զի թերեւս զի չունիմք ի ձեռին ապացոյց գիտութեան եւ հանձարոյ կիւրակոսի: Որչափինծի հաւանական կը թուի Արեւելցի վարդապետն իւր այս համեմատութիւնը հոս գրական արդիւնքներու տեսակէտով չէ ըրած: Այլ ասով ակնարկած է Գանձեկեցւոյ ներքին կեանքը, զոր անցուցած է անիկա վանքերու մէջ եւ միայն ծանր հարկին ստիպուած է այդ վայրերէն մեկնիլ:

(Աւել)

Հ. Հ. ՌՍԽԵՆ

ՄԱՂԱՔԻ ԸՐԵԴԱՅԻ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԵՍՆ ԱԶԳԻՆ ՆԵՑՈՂԱՅ

Ունինք գրութիւն մը՝ “Պատմութիւն վասն նետողաց ազգին”՝ որ մեր առջեւը կը պարզէ թաշթարներու քառասնուչորսամեայ բանակալութեան պատմութիւնը՝ սկսելով անոնց գլխաւորաբար Հայաստան ըրած ասպատակութիւններէն:

Այն ստոյգ է թէ երկասիրութեանս հեղեղ- սակը Յովշաննէս Վանականի աշակերտներէն մին է: Վասն զի ստէպ կը հանդիպիմք հոն այսպիսի ակնարկութիւններու. “Ի դառն ժամանակիս փայլէր իրբեւ զարեգան սուրբ հոգի վարդապետն մեր Վանական յերկիրն արեւելսան երկրորդ արեւելք անուանեալ, էջ 12: “Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ փոխեցաւ ի քրիստոս աւագ եւ փառաւոր վարդապետն մեր Վանականն եւ սուգ մեծ եթող մեզ եւ ոչ միայն մեզ աշակերտելոց նմա:”

Սակայն անստոյգ կը մնայ թէ Վանականի որ աշակերտին գրչին բեղնաւորութիւն է այն: Գրու-

բական բառերու հաւաքոյթ մը, զոր իւր պատմութեան մէջ յառաջ բերած է, հմտու. “Ամսն ցուցման կերպարանացն թաթարին բացատրութիւն ասկաւ...” էջ 149:

¹ Մաղաքիս արեղացի պատմութիւն վասն ազգին նետողաց իւրա ընծայեաց ք. գ. Ա. գետերուրդ 1870, էջ 12:

թենէս երկու տպագրութիւն կայ եւ երկուքն նորագրին մէջ ալ տարրեր հեղինակներ կը ներկայացուին: Պատկանեանին հրատարակութեան մէջ ընծայուած է Մաղաքիա արեղայի, իսկ երուսաղէմեան հրատարակութիւնը զայն Վարդան Պատմշին կը վերագրէ: Ո՞վ է ասոնցմէ գործոյս հարազատ ծնողը: Նախ խօսինք Վարդանայ նկատմամբ: Երուսաղէմեան հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ կը գրուի. “Առաջնին հատոր նշխարաց Հայ մատենագրութեան փութամք ի լշու ընծայել, որ պատմէ զագմանէն եւ զբարոյից եւ զպատիրազմաց թաթարաց: Եւ գրեալ է Վարդանայ պատմչի... ի 1247 եւ ընդօրինակեալ 1272...: Օրինակս չունի առանձին յիշատակարան զգրողէն, սակայն ի լուսանցս օրինակին ուրեք ուրեք տեսանի գըրեալ նովին ձեռագրով Ողջոմեան տէր Վարդանա ծառայի քո: Նա՝ եւս կից է օրինակս Միհայէլի Ասորուց կաթուղիկոսի ժամանակագրութեանն, յայտնի թարգմանութիւն է նորին Վարդանայի յիշատակարանին ծանուցեալ: Եւ լեզու եւ լնթացք պատմութեանն իսկ վկայեն զսա նորին լինել հեղինակութիւն... եւ մասն համարի պատմութեան Հայոց:

Ապացոյցներս տկար կ'երեւան ինձի: Լուսանցքներու մէջ յիշատակուած Վարդան անուն անձը կարելի չէ ըստ իս նոյնացնել Վարդան Պատմչի հետ, այլ այդ “Տէր Վարդանը յիշատականին մէջ անուանուած Վարդան փափական է, որ կամակից կ'ըլլայ գործքին օրինակութեան” զոր ի գլուխ կը հանէ գրիգոր “սպասւոր բանին: Գրի նոյնութիւնը հոս նկատի չի կնար առնուիլ, այլազդ հակառակ գրիգորի յայտնի վկայութեան՝ պիտի ըսուեր թէ գրիգոր զայն չէ օրինակած:

Բ. Մաղաքէն՝ որովհետեւ Միհայէլ Ասորուց ժամանակագրութեան ետեւը զետեղուած է գրութիւնս, ասկէ կարելի չէ հետեւցնել թէ նոյն հեղինակին գրչէն ելած է նաեւ սկզբնագիրը:

Գ. Վարդանի Պատմագրութեան եւ Նետողաց պատմութեան լեզուներն իրարմէ շափականց տարբեր են: Դուրս հանելով Հուլաւու իսանի տեսութեան պատմութիւնն եւ ուրիշ մէկ քանի փոքր հատածներ՝ Վարդանայ լեզուն պարզ է եւ մաքուր, մինչդեռ Նետողաց պատմութեան հեղինակը ուամկօրէն լեզուին մեծ ներկայացուցիչներէն մին կը հանդիսանայ, ինչպէս արդէն

Հ. Պ. Յովշաննանեան ուշագիր եղած է¹:

¹ Հետազոտութիւնը, էջ 242 եւ 152-55.

Դ. Պատմութեան մէջ եղած նմանութեանց մասին ընդ հուպ կը խօսիմ: Այսպէս Երուսաղմբան օրինակին Հրատարակչին պապացոյցները մերժելով անուղղակի մերժած կը լլամ նաեւ Վարդանայ այդ գրութեան հեղինակ լլալը: Բայց ուղղակի պապացոյցներ փնտուենք:

Հետեւեալ կէտերը զիս կը համողեն թէ Վարդան այդ երկը շարադրած չէ:

Ե. Վարդանայ Հայոց պատմութեան եւ Նետողաց ազգին պատմութեան մէջ կան պատմական եւ աշխարհագրական հակասութիւններ: Քանի մը հատ յիշատակելով կը դոհանամ:

Նատողաց Պատմութիւն.

Եջ 5.

Հայոց Պատմութիւն.

Եջ 142.

Զայոց լուեալ թագաւորն Զայոց զիսեալ ամերաց զամբաւա գալոց Տաշ մենայն ուժով լաւ հաթարին եւ ընդդէմ նոյա սանէ առ հետուն կուրուայ կու հեծելով և ուղարկած եւ պարտեալ ի նմանէ պար ի լուրուն... յաղագս ըի փախատեամբ հանդերձ քինու ինչ ջատանաց զգին իւանէիւ: Աթարակ իւանէիւ (Հ. Մի- գուա). զի յայնմ ժամա- նակի ժամանակ եր նորուար Արոց լուն:

Եջ 13.

Եջ 147.

Ի ՈՉ ԲԻ ՀԱՅՈ գորա- Արտ է իշ հորեւր իւանան ժողովեալ բանջունուինն ի նուին Հայոց բալու գլխաւորն Տաթարին եկն ի նուին փոխեաց զիշխանու- վերայ Կարսոյ քաղաքին թիւնն Զարմաղանին եւ բազմութեամբ եւ ածեալ է հիսար ամիս երկուս առն:

Եջ 15.

Եջ 147.

Յարձակեցաւ ի վերայ աշ- Եւ զանուանի քաղաքն խարհին Հոռոմոց, առին եւ շիշունուն յառաջնորդուն: Այս շիշուն: Եւ թողին շահնայ, ունի վիշտորուն... ապա ար- ձակեցան ի վրայ Սեբաստիոյ եւ գործով առին զնա:

Եջ 21.

Եջ 148.

Եկն մարախ սաստիկ եւ Յեօն հորեւր ի ու գ եկր զամենայն աշխարհս լուսին մարախ եկն ի վերին արեւելից... եւ այս եղեւ ի աշխարհս Հայոց: Թուականութեան Հայոց Զ:

Եջ 23.

Եջ 149.

Իսկ զինի այսոցիկ եւ հա- Յեօն հորեւր ի ու շրու սանելոյ թվականին Հայոց լուսին եկն Հուլաւոյն... ԶԶ եկն յարեւելից... եւ ի վերայ Պարսից: Են անուանք նոյա այս. առաջին եւ մեծն ի նոյանէ Հոյլաւու:

¹ Անուններու տարբերութիւնները յիշատակելը զանց կառնում:

Այս տարբերութիւնները կը ցուցնեն թէ երկու պատմագրութիւններս միեւնոյն անձի գործք չեն կրնար լլալ:

Ե. Զափազանց նմանութիւնը, որ կայ Մի- խայէլի թարգմանութեան ետեւ Վարդանէն Դրուած յիշատակարանին եւ Նետողաց պատ- մութեան մէջ, յայտնի պապացոյց է, որ վերջինն Արեւելցի վարդապետին չի վերաբերիր, վասն զի այն ատեն կրկնաբանութեամբ կը բժաւորուի Միծ անձը: Փարիկ նմոյշ մ'ալ այս նմանու- թենէն:

Պատմութիւն Նետողաց.

Եջ 3.

Յիշատակարան Միխայէլ:

Եջ 614.

Իսկ սուրբն Ներսէս ասէ Ղազա ի մացորդացն Հագաւ- րու խառնեալ ընդ ազգին գորդացն գորդացն առ ի թորգումայ, որք ունին Ակիւթեաց մասն երկրի, սկսանի յԱթլ գե- տոյ առ իմաւուն լեռամբն ձգեալ մինչեւ ի ծովով կազ- ըլցից Ուր բնակեալ են ազգ խուժական անու- ամբ կոչին խուժ եւ դուժ... եւ գինաւորին ամենեցուն ասի բուշին եւ յազգացն այնոցիկ միւսոյն ասի թու- զարք, զոր կարծեմբ, թէ այս է որ ասին թաթարիք: Եւ որպէս յոմանց ի նու- ցանէ լուաք, ելին ի թու- քաստան աշխարհէն իւրե- անց ազգն այս եւ մեկնե- ի կողմինչ մասին յարեւե- լեաց եւ կային անդ աւա- զակութեամբ, վայրաբնակը եւ յոյժ աղքատք եւ բա- զում ժամանակս եւ պաշ- տօն ինչ ոչ ունէին, բաց միացն պատկերս թաղեայ, զոր տակաւին կրեն ընդ ինքեանս ի պէտս կախար- դութեան: Բայց ընդ արեւ- գակն զարմանային:

Դ. Թէ Վարդան Արեւելցին չէ Նետողաց պատմութեան գրողն՝ երրորդ պապացոյց մը կը քաղուի այս իսկ գրեւն, Եջ 12 կը գրուի: Նոյնպէս եւ գովելի աշակերտքն իւր Վարդան եւ Կիրակոս, Առաքեալն եւ Յովսէփ խաչանման բաժանեալ զաշխարհն արեւելից լուսաւու- րեցին: Դարձեալ 52 էջին մէջ կայ. “Ի թուակա- նին Հայոց Զի փոխեցան ի Քրիստոս փառաւոր վարդապետը Հայոց Վարդան եւ Կիրակոս”:

Վերջին խօսքիս վրայ այնչափ շատ չեմ ծանրանար, վասն զի Երուսաղէմեան հրատարակութեան մէջ կը պակսի, բայց առաջնոյն ոյժը մէջ է, մանաւանդ երբ Վարդան “փառաւոր աշակերտ” կը կոչուի, որովհետեւ անոր պէս անձ մը ինքզինքն այսպէս պիտի չգովէր:

Դ. Դ. Վերջը պիտի յաւելում թէ Նետողաց պատմութեան մէջ կան գէպքեր, որոնք 1279—1271 էն ետքը հանդիպած են եւ այս միջոցին Վարդան արդէն վախճանած էր:

Այսպէս ոչ արտաքին եւ ոչ ներքին ապացոյցներ ունինք գրութեանս հեղինակ Արեւելքին Վարդան դնելու:

Արդ ովկ է հարազատ գրիչն երկիս:
Հ. Չամչեան¹ եւ անոր հետեւելով
Ք. Պատկանեան², Բրոսէ³, Հ. Ղեւոնդ Յովհնանեան⁴, Զարբանէլեան⁵ եւ Ալիշան⁶ մատենկանս գրիչը կ'անուանեն Մաղաքիա աբեղայ:

Անձ մը, որուն պատմութիւնը թանձր քողով ծածկուած է: Վարդան, Կիրակոս եւ Ստ. Օրբէլեան, որոնց կը պարտինք Յ. Վանականի աշակերտներու անունները, չեն յիշեր Մաղաքիա անուն անձ մը: Չամչեան թէ ինչ աղբիւրէ գիտէ զայն, այդ ինծի կը մնայ անձանօթ:

“Նետողաց պատմութեան”, հեղինակն ապրած ըլլալու է ժամանակ մը առ ոսս Վանականի եւ ապա քաշուած վայր մը ու հոն սգտուելով Վարդանի եւ Կիրակոսի պատմութիւներէն ու Միխայէլի թարգմանութեան կցուած յիշատակարանէն գրած է թաթարաց պատմութիւնը՝ հիւսելով իւր անձնական փորձառութիւններն ու ծանօթութիւնները: Լեզուն եւ ժամանակակից պատմագիրներու համարաժին յարդանքն առ Հեթում թագաւոր (1224—1268) եւ կոստանդին Կաթողիկոս եւ սէրն առ Յովհաննէս Ալանական ու անոր աշակերտները Կապացուցանեն թէ գրութիւնս Ժ. Ֆ. — Ժ. Ֆ. Դարու գործք է: Կոյն ապացուցը Կ'ընձեռէ եւ նիւթը:

Պատմագրութիւնս ունի իւր յատուկ արգէքն ու կարեւորութիւնը: Թաթարական պատմութեան համար մանաւանդ շատ թանկարգէք է եւ շահաւետ:

¹ Պատմ. Հց. Ա. Էջ 16. Գ. 187:

² Հմիտ. իրենց թարգմանութիւններ:

³ Հետազոտութիւնք. Էջ 239:

⁴ Պատմ. Հայկ. Գառ. Հար. Բ. 1878, Էջ 152:

⁵ Հայապատում Ա. Էջ 278:

Զեռազիրներ կը գտնուին վենետ. Միսիթ. Հայրերու քով եւ Երուսաղէմ:

Հրատարակութիւն ունեցած է երկու անգամ ի գետերուրք 1870, յերուսաղէմ 1870 ին:

Թարգմանութիւններ կատարած են բրոսէ գաղղիերէն 1851 ին, իսկ ուսւերէն լեզուաւ Պատկանեան 1871 ին:

Հ. ՀԱՄԱՁԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՊԱՑՄԱԿԱՆ

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-ՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Ըստ Հայկ Առաքելու և Արմենիայի պատմութիւնների)

2. Ժողովրդական աւանդութիւն:

Արայի Երդ գարու առանձնայատուկ պատմերին վերլուծումն տալէն յետոյ՝ բնականաբար ինդիր պիտի ծագի թէ կարելի է առասպելիս հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ ժողովրդեան զըոյցներուն մէջ:

Հարցմանս դրական պատասխան կու տայ Ե. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ աւանդավէպ մը¹, զոր իրեն Սահակ Սաֆարեան անունով կարնեցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր: Սաֆարեան զայն Մշց Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմուածքն ալ զանազան գաւառաբարբառներով խառն ըլլալուն՝ լալայեանց պատշաճ տեսեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ զդնել՝ ի հարկէ առանց զոյցին նկարագրական գաղափարներն ու ասութիւնները զոհելու: Որչափ որ ալ աւանդավէպս շատ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ եւ իր շատ մը գողտրիկ փափկազգաց եւ զամ հայեացքներով հայ ժողովրդական արձակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյներու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը կարդը որ լալայեանցի տուած երաշխաւորւցաւիմք զոհելու:

¹ Ազգ. Հանդէս, Թիֆլս 1902, Էջ 44—59:

